

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 4, Sayı:16, Eylül 2018, s. 1-17

Prof. Dr. Necdet ÇAĞIL

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı, cagilnecdet@gmail.com

KUR'AN'DA "ZAMAN" MERKEZLİ "İLTİFAT" SANATININ ONTOLOJİK VE KOZMİK YANSIMALARI

Özet

Kur'an-ı Kerim'in eşsiz retorik özelliklerinden biri de, yaratılışla ilgili sunmuş olduğu sahne tasvirlerine uygun düşecek zaman kiplerini kullanmasıdır. Bu çalışma iltifat sanatının bir türü olmak üzere Kur'an'ın zamanlar arası geçiş eşliğinde kozmik ve tabii nizamu yansıtan olayları nasıl sunduğu konusu üzerine fikir üretmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Kur'an'ın gerek evrenin inşası gerekse işleyişine dair sunduğu sahne tasvirlerinde **mazi** (geçmiş zaman) ve **muzâri** (geniş zaman) kipleri arasında geçiş yapılmasının şekillendirdiği anlam zenginlikleri ele alınmaktadır. Kıyamet ve ahiret sahnelerini anlatan bazı fiillerin, kesinlik arz etmesi amacına matuf olarak mazi kipiyle gelmesi hususu istisna kılınırsa, olayın ta başta ilk kez ve değişmez olarak kozmik yapılanması **mazi** kiple ifade edilirken, tekrara ve yenilenmeye konu olan tabiat olaylarının müşahedeye sunulması, buna müsait düşen **muzâri** kiple takdim edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an-ı Kerim, evren, kozmoloji, mazi kip, muzâri kip.

THE ONTOLOGIC AND COSMIC MANIFESTATIONS OF THE ART "İLTİFAT" IN KORAN FROM THE POINT OF THE TIME

Abstract

The one of the characteristics of Koranic rhetoric which is unique is that it uses tenses agreed with stage descriptions of the creating that it presents. This study, as a sort of art of "iltifat" (variation of tenses) aims to give thoughts about that how Koran presents cosmic and natural events, paralleled to passing between tenses. The study deals with the riches of meaning that formed by passing between past and present tenses together with that Koran presents descriptions relating to both crea-

tion of cosmos and its functioning. With the exception of some verbs which explain the stages of Doomsday and the Next World (Last Judgment) and so they come in form of past tense, referring to they express the definitiveness, the cosmic events is depicted with past tense, because it displays constancy and permanence, when the present tense presents natural events to the observing which is being a means of regenerations and renovations.

Keywords: Glorious Koran, cosmos, cosmology, past tense, present tense.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in eşsiz retorik yapılanmaları arasında önemli bir yeri olan "iltifat" sanatının başlıca iki türü bulunmaktadır. Bunlardan biri şahıslarla, diğeri ise zamanlarla ilgilidir. Şahıslarla ilgili iltifat sanatında bir nükte gözetmek amacıyla üç şahıs kipinin (birinci, ikinci ve üçüncü şahıs kipleri; *ben-biz; sen-siz; o-onlar*) her birinden bir diğesine intikal etme söz konusudur.¹ Zamanlarla ilgili iltifat sanatında ise Kur'an'ın istihdam ettiği iki dominant karakter olan *mazi* ile *muzâri* kiplerinin birinden diğesine dönüş yapıldığı bilinmektedir. Biz bu çalışmamızda sadece zamanlarla ilgili olan "iltifat" sanatının açılımı üzerinde durmaya gayret edeceğiz. Zamanla ilgili "iltifat" sanatında "*mazi*" (geçmiş zaman) ile "*muzâri*" (geniş zaman) sıygaları arasında geçiş yapılması, gerek tabiat olayları gerekse kozmik ve ontolojik tezahürler yönünden üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Şöyle ki, Kur'an'ın o eşsiz nazım yapılanmasının yansımalarından biri olmak üzere bir fiilin vücut bulmasından bahsedilirken, maziden *müstakbel* [*muzâri*] sıyga ile haber verme *mazi* sıyga ile haber vermektense daha belîğdir ve bir belâgat örneğidir. Çünkü *müstakbel* sıyga vuku bulduğu durumu hem tavih eder hem de o durumla ilgili sahne formunu, işitenin müşahede edebileceği bir şekilde göz önüne getirir. Hâlbuki *mazi* fiil böyle değildir.² İşte bu minval üzere Kur'an'da tabiat olaylarını içeren yaratılıştan ve kozmik olaylardan bahseden ayetlerde *mazi* ve *muzâri* sıygalarının peş peşe sevk edilmesi kozmogonik ve ontolojik açıdan çok önemli bir hususa dikkat çekmektedir. *Mazi* sıygasıyla ifade edilen hâdiselerin ilk başta bir kez vuku bulması ve kozmik bir düzene oturtulmasına karşın, *muzâri* sıygasıyla ifade edilen hâdiselerin görselliğe hitap edecek şekilde yenilenmekte ve tekrarlanmakta olduğu görülmektedir. Öte yandan kıyamet ve ahiret sahnelerinden bahseden bazı ayetlerde, aynı iltifat sanatı eşliğinde *muzâri* sıygasından *mazi* sıygasına dönüldüğü de bir vakıa olup, ileride bununla ilgili örneklere ve mana inceliklerine değinmeye çalışacağız.

1. Tabiat Olaylarının Konu Edilmesi

Kur'an'ın, gerek müstakil gerekse teşbih merkezli anlatımlarda tabiat olaylarından bahsederken, bazen *mazi* sıyganın hemen ardından *muzâri* sıygaya yer verdiği görülmektedir. Böyle bir retorik üslupta anlatıma konu olan tabîi hâdisenin hem tekrarlanması hem de bir sahne tasviri formunda muhatabın müşahedesine sunulması hedeflenmektedir. "Hikâye tarzı üzere anlatım"

¹ Çağlı, Necdet, Kur'an'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı, (Kıraat Olgusu Çerçevesinde), İlahiyat, Ankara 2005, s. 234.

² İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed, el-Meselu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir, Kahire, t.y., 2: 145.

diye isimlendirebileceğimiz bu tür bir retorikte ya muhatap hayalen olayın cereyan ettiği ortama intikal eder ya da olay muhatabın huzuruna taşınmış olur ki, böyle bir anlatım ortamında tam bir görsellik ve müşahede imkânı doğmuş olur. Konuya dair bazı ayet örneklerini sunmak istiyoruz:

والله الذى أرسل الرياح فتثير سحابًا فسقناه إلى بلد ميت فأحيينا به الأرض بعد موتها كذلك النشور.

"Rüzgârları gönderip bulutları harekete geçiren Allah'tır. Böylece onu ölü bir bölgeye sevk eder, ölümünden sonra yeryüzüne onunla hayat veririz. İşte öldükten sonra dirilme de böyle olacaktır."³ Ayet, ahireti inkâr edenler için ikinci bir hayatın imkânını ortaya koyarken, bunun örneklendirme kodlarını tabî bir hâdisenin zincirleme etaplarından seçmekte ve ahireti çok rasyonel bir yöntemle ispatlamaktadır. Ayette sırasıyla rüzgârların estirilmesi, bulutların sevk edilmesi, sevk edilen bulutların yağmura dönüşmesi ve nihayet bu yağmurla ölü bir toprağın canlanıp bitki bitirir hâle getirilmesinden ibaret olan silsileli bir tabiat olayından bahsedilmektedir. Ayetin ihtiva ettiği belâgat veçhesine gelince; "ersele" (gönderdi) mazi fiilinin hemen ardından "tusîru" (harekete geçirir) muzâri fiiline, sonrasında da tekrar "suçnâ" (sevk ettik) mazi fiiline dönüşmektedir. İltifat sanatının uygulandığı bu retorik yapılanmada iki mazi fiil arasında muzâri fiile yer verilerek, rüzgârların bulutları harekete geçirdiği pozisyonun, hikâye tarzı üzere şimdiki zamana uyarlanarak nakledilmesi ve Cenabı Hakk'ın açık kudretine ve kâmil hikmetine delâlet eden o harika sahne formunun müşahedeye sunulması amaçlanmıştır. Ayette gökle yer arasında hizmete sunulmuş vaziyette ilk etapta, atılmış hallaç pamuğu gibi bir görüntü veren yufka bulut parçalarının harekete geçirilmesi, sonrasında ise aşama aşama, dönüşümlü olarak üst üste yığılıp kümeler oluşturmasıyla ilgili harika bir tablonun göz önüne getirilmesi söz konusudur.⁴ Nitekim Araplar garipseme ve muhatabı motive etme adına özgünlük arz eden fiilleri böyle kullanır. Te'ebbeta Şerran [Ebû Züheyr; v. 540]'in şu şiiri bunun örneklerindedir:

فمن ينكر وجود الغول إني أخبر عن يقين بل عيان
بأنى قد لقيت الغول تَهْوَى بسهب كالصحيفة صححان
فأضربُها بلا دهش فخرت صريعًا للبين وللجران

"Kimmiş gulyabaninin varlığını inkâr eden? İşte, ayan beyan haber veriyorum ki;

Ben, dümdüz bir sahra yüzeyinde koşmakta olan o gulyabaniye rastladım...

(Bakınız) korkusuzca onu vuruyorum. O da derhal elleri ve boynu üzere tepelendi!" Şair لقيت "rastladım" mazi fiilden أضربُ "vuruyorum" muzâri fiile dönerek, gulyabaniyi vurma adına sergilediği şecaat sahnesini kavmine tasvir etmekte ve âdeta tüm korku ve şiddet sahnelerine rağmen ne

³ Fâtır 35/9.

⁴ Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd b. Ömer, el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmıdıt-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Akâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, 3: 583; Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebu Bekr b. Muhammed, Miftâhu'l-'Ulûm, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire, t.y., s. 224; İbnu'l-Esîr, 2: 146; Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl, Dâru't-Tibâati'l-Âmira, İstanbul 1885, 2: 298; Bikâî, Ebu'l-Hasen Burhânuddîn İbrâhîm, Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995, 6: 207.

denli cüretkâr olduğunu kavminin müşahedesine sunmaktadır.⁵ Ayette maziden muzâriye dönmekle fiillerin farklılık arz etmesi, söz konusu tabîî olaylarla ilgili durumun (belli bir zamana özgü olmaksızın) sürekliliğine de delâlet etmektedir. Zira muzâri fiil, lengüistik yapısı gereği hem şimdi hem geniş hem de gelecek zaman dilimlerini kapsayan bir kip özelliğini haizdir.⁶

هو الذى أنزل من السماء ماءً لكم منه شراب ومنه شجر فيه تسميمون. ينبث لكم به الزرع والزيتون والنخيل والأعناب ومن كل الثمرات... وسخر لكم الليل والنهار والشمس والقمر والنجوم مسخرات بأمره...

"O Allah ki, gökten su indirmiştir. Hem sizin içimlik suyunuz hem de hayvanlarımızı otlatacağımız bitkiler onunla meydana gelmektedir. Allah o su ile size ekin, zeytin, hurma ağaçları, üzümler ve her türlü meyvelerden bitirmektedir... O, geceyle gündüzü, ayı güneşi hizmetinize verdi; yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir..."⁷ Birinci ayetteki "enzele" (indirdi) mazi kipinden, ikinci ayetteki "yunbitu" (bitirmektedir) muzâri kipiye, buradan da tekrar üçüncü ayetteki "sehhara" (hizmete sundu; boyun eğdirdi) mazi kipiye dönülerek nefis bir iltifat sanatı yapılmıştır. Bu iltifatın esprisi açıktır. Yağmurun yağdırılması anlık ve bir defaya mahsus bir olay olup, bir zaman dilimi içerisinde son bulmuşken, her biri hayatî önem arz eden ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve bunun dışında her tür meyvenin bitirilişi süreklilik ve tekerrür gerektiren tabîî hâdiselerdir. Gece-gündüz ve ay-güneş ikilisinin yanı sıra, haber kipiyle sevk edilen yıldızlara ta ilk başta evrenin kozmik düzen üzere bir kez inşa edilişi sürecini resmetmektedir. Böylece her üç olay kendine yaraşan bir fiil kipiyle ifade edilmiştir. Hemen belirtelim ki, ileride değineceğimiz üzere gece-gündüzün devamlı birbirini takip etmesini konu alan ayetlerde bu ikilinin kozmik nizamın yansıması olarak dünyanın güneşin etrafında bir kez devretmesi sonucu, tekrarlı ve sürekli akışının muzâri kipleriyle bahsi söz konusudur. Burada ise gece-gündüz ikilisinin, evrenin ta ilk başta kozmik düzen üzere yapılandırılmasının bir parçası olmak üzere ışığın karanlıktan ayrıştırılıp, ışığa gündüz, karanlığa gece isminin verilmesi sürecine⁸ tekabül eden inşa döneminden bahsedilmektedir. Dolayısıyla, iki hâdise birbirinden farklıdır ve bu yüzden burada mazi kipe yer verilmiştir.

İlk ayette yer alan genel "bitki" ifadesinden, ikinci ayetteki özel gıda maddelerine geçiş yapılırken, azık, katık ve meyve olarak yararlanılmak üzere en faydalı olanın ilk sırayı alacak şekilde sıralanması ve hayvanî gıdanın daha kaliteli oluşu sebebiyle meralık hayvanların diğer yiyeceklerle takdim edilmesi nefis bir lâfız dekorasyonu oluşturmuştur.⁹

وهو الذى سخر البحر لتأكلوا منه لحمًا طرياً وتستخرجوا منه حلية تلبسونها وترى الفلك مواخر فيه ولتبتغوا من فضله ولعلكم تشكرون.

"Taze etinden yemeniz ve mücevherini çıkarıp takınmanız için denizi hizmetinize vermiş olan O'dur. Gemilerin denizi yarararak gittiklerini görürsün ki, bu da O'nun lütfuna nail olmanız ve O'na şükretmeniz içindir."¹⁰ Bu ayette "sehhara" (hizmete sundu) mazi kipinden "te'külû" (yiyesiniz diye), "tes-tahricû" (çıkarsınız diye) ve "terâ" (görüyorsun) muzâri kiplerine iltifat vaki olmuştur. Deniz

⁵ Zemahşerî, 3: 583; Sekkâkî, s. 224.

⁶ Beydâvî, 2: 298. İlaveler bize aittir.

⁷ Nahl 16/10-11.

⁸ Tekvin 1: 3-5.

⁹ Krş. Beydâvî, 1: 659; Bikâî, 4: 250.

¹⁰ Nahl 16/14.

cinsinin; yani tüm denizlerin hizmete sunulması sürecini anlatan "sehhara" fiilinin *mazi* kiple sevk edilişi, gene evrenin ilk başta kozmosa taşındığı sürece gönderi yapmakta; suların gök kubbe altında topraktan ayrılıp bir araya toplanması ve "deniz" adını alması dönemine¹¹ işaret etmektedir. Diğer üç fiilin *muzâri* kipiyle sevkine gelince; insanların deniz avından ve takılarından yararlanması, keza gemilerin suları yarararak ilerlemesinin oluşturduğu nefis manzaranın seyredilmesi süreklilik ve tekerrür ifade eden hâdiselerdir. Bu yüzden de *muzâri* kipi o hâdiselerin sunumuna uygun düşmüştür.

ألم تر أن الله أنزل من السماء ماءً فتصبح الأرض مخضرة إن الله لطيف خبير.

"Görmüyor musun ki, Allah gökten bir su indiriverip, yeryüzü yemyeşil oluveriyor! Kuşkusuz Allah çok lütüfkârdır, hakkıyla haberdardır."¹² Ayette kozmik ve tabiî bir olaydan bahsedilirken, sırasıyla gök, yağmur, yeryüzü ve yeşil bitki enstrümanlarına yer verildiğini görmekteyiz. Burada "enzele" (indirdi) *mazi* fiilinden "tusbihu" (oluveriyor) *muzâri* fiiline dönülmek suretiyle "asbehat" (oluverdi) yerine "tusbihu" (oluveriyor) denmiştir ki, bunun esprisi yağmurun eserinin uzun bir süre kalıcılığını ifade etmektir. Zira yağın yağmurun varlığı geçmiş olmasına rağmen, yeryüzünün yeşilliği henüz devam etmektedir.¹³

ألم تر أن الله أنزل من السماء ماءً فسلكه ينابيع في الأرض ثم يخرج به زرعا مختلفا ألوانه ثم يهيج فتريه مصفرا ثم يجعله حطاما...

"Görmedin mi, Allah gökten su indirdi de onu yeryüzündeki kaynaklara ulaştırdı. Sonra onunla renkleri çeşit çeşit ekinler çıkarıyor. Sonra ekinler kuruyor da onları sapsarı kesilmiş görüyorsun. Sonra da Allah onları kurumuş çerçöp hâline getirir..."¹⁴ Ayet gene peş peşe birbirini izleyen tabiat olaylarını fikir ve müşahedemize sunarak Allah'ın eşsiz kudretini gündeme taşımaktadır. Bu tabiî olaylar iki adet *mazi* ve dört adet *muzâri* fiiliyle resmedilmiş olmaktadır. Yağmurun yağdırılması "enzele", onun kaynaklara ulaştırılması "seleke" *mazi* fiillerinin şekillendirdiği geçmiş zaman kipiyle ifade edilirken, rengârenk ekinlerin bitirilmesi "yuhricu", kuruması "yehîcu", bunların sararmış olarak görülmesi "terâ" ve nihayet çerçöp hâline getirilmesi ise "yec'alu" *muzâri* fiillerinin oluşturduğu geniş zaman kipleriyle resmedilmiştir. Zaman kiplerindeki bu değişimin mantığı açıktır. Önce yağmurun yağması bir kerelik bir olaydır. Bunun saatlerce; hatta günlerce sürmesi ve bunun bazı mevsimlerde tekrarlanması bu gerçeğe aykırı değildir. Şöyle ki, yağmurun yağışı, sürenin farklılığına rağmen periyodik bir olaydır; zira bir başlangıç ve bitişle sınırlıdır. Keza onun yeraltı kaynaklarına ulaşması da belirli bir süreye rağmen tek kerelik bir olaydır. Bu yüzden her iki olayı anlatan iki fiil de *mazi* kiple sunulmuş bulunmaktadır. Buna karşın, ekinlerin bitirilmesi tekerrür ve süreklilik arz eden bir olay olduğu için, takip ve müşahedeye uygun düşen *muzâri* kiple resmedilmiştir. Çünkü bu tabiî hâdisede cezbedici doğal manzaraların derin bir hayranlıkla seyredilmesi ve takibi söz konusudur ki, bu da bir sürekliliği ve tekrarı gerektirmektedir. İşte bitkilerin bitirilişi yağmurun inmesinden sonraya kalan ve takip süreci müşahedeye açık bir azamet arz eden olay olması hasebiyle "sümme" edatı eşliğinde *muzâri* fiille sevk edilmiş olmaktadır. Zira bitki ve ekinlerin familya, keyfiyet, tabiat, tat vb. hususlarda farklılık arz etmesi, se-

¹¹ Tekvin 1: 9-10.

¹² Hac 22/63.

¹³ Zemahşerî, 3: 164; İbnu'l-Esîr, 2: 148; Beydâvî, 2: 110.

¹⁴ Zümer 39/21.

bebin (yağmur) tek ve değişmez oluşu karşısında sebebe bağlı olanın (bitkiler) değişken olmasından ötürü Allah'ın eşsiz kudretine delildir.¹⁵ Öte yandan ayette böyle bir iltifat sanatı uygulanarak, dört adet *muzâri* fiilin tasvir ettiği o müteselsil değişim süreçleri eşliğinde dünya hayatının değişken, istikrarsız ve fani oluşumlara mahal teşkil ettiği; dünyevî cazibelerin aldatici ve solmaya mahkûm olduğu gerçeğine dikkat çekilmek istenmiştir, diyebiliriz.

حنفاء لله غير مشركين به ومن يشرك بالله فكأنما خر من السماء فتخطفه الطير أو تهوى به الريح في مكان سحيق.

"Allah'a yönelen, O'na ortak koşmayan kimseler [olun]. Kim Allah'a ortak koşarsa, sanki gökten düşmüş de kendisini kuşlar kapışıyor veya rüzgâr onu uzak bir yere sürüklüyor gibidir."¹⁶ Ayette, Allah'a ortak koşan kimsenin benzetme konusu yapılmasında dört adet tabiat enstrümanı kullanılmış olup, bunlar sırasıyla gök, kuşlar, rüzgâr ve uzak mekândan ibarettir. Ayette "*harra*" (düştü) *mazi* fiilden "*tahtafu*" (kapışıyor) ve "*tehvi*" (sürüklüyor) *muzâri* fiillere dönüş yapılarak iltifat sanatına yer verilmiş ve her iki *muzâri* fiil *mazi* fiil üzerine atfedilmiş olmaktadır. İşte *mazi* fiilden *muzâri* fiile dönüş yapılmasının tek sebebi, kuşların o kimseyi kapışıyor olmasının ve rüzgârın onu savurmasının sahne tasvirini göz önüne getirerek müşahedeye sunmaktır.¹⁷

Ayette yer alan iltifat sanatının bir diğer yansıması onomatopik anlatıma kazandırdığı fonetik zenginliktir. Fonetik tınısıyla, tam bir çöküş ve helâk sahnesini barındıracak şekilde tepetaklak, dengesiz bir düşüşü ve yıkılışı ifade eden "*harra*" *mazi* fiilden "*tahtafu*" *muzâri* fiile dönüş yapılarak, *ت؛خ؛ط؛ف* harflerinin fonetik özelliğinin yansıttığı şekliyle ve müteakip الطير lâfzının da telâffuzuyla birlikte, önündeki nesneyi peş peşe gagalayan kuşun çıkarttığı "Tak! Tak!" seslerini taklit edercesine sesli bir sahne tasviri sunulmaktadır.¹⁸

خلقكم من نفس واحدة ثم جعل منها زوجها وأنزل لكم من الأنعام ثمانية أزواج يخلقكم في بطون أمهاتكم خلقاً من بعد خلق في ظلمات ثلاث...

"O sizi bir tek nefisten yaratmış, sonra ondan da eşini var etmiştir; hayvanlardan da sizin için (erkek ve dişi olarak) sekiz eş lütfetti. Sizi annelerinizin karnında üç karanlık içinde türlü yaratılış safhalarından geçirerek yaratmaktadır..."¹⁹ Ayette "*haleka*" (yarattı), "*ce'ale*" (oluşturdu) ve "*enzele*" (indirdi; lütfetti) fiillerinden oluşan üç adet *mazi* kipten, "*yahluqu*" (yaratmaktadır) *muzâri* kipe dönülmüştür. İleride ele alacağımız üzere bir önceki ayette²⁰ bütün bir evrenin (makro-kozmos) yaratılışı konu edilirken, hemen ardından insanın (mikro-kozmos) yaratılışı bahsine geçilmektedir. Böylece kâinatın süsü ve zübdesi olan insanın, varlık sahnesine davet edilmesinden önce onun varlığını sürdüreceği kozmik ortam hazırlanmış oluyordu. Konumuz olan iltifat sanatının esprisine gelince; bütün bir insan soyunun bir asıldan (Âdem'den) türemesi, bu aslın ta başta ve ilk kez vuku bulan bir yaratma eylemine konu olması hasebiyle "*haleka*" *mazi* fiiliyle ifade edilmiştir.

¹⁵ Bikâî, 6: 436. Yorumlar ve ilaveler bize aittir.

¹⁶ Hac 22/31.

¹⁷ İbnu'l-Esîr, 2: 148.

¹⁸ Çağıl, Necdet, "Kur'an Kıraatinde Musiki; Ses Uyumu; Ezgilendirme/Teganni ve Kıraatlerde Fonoloji/Ses-Anlam İlişkisi", Tarihten Günümüze Kıraat İlimi, Uluslar Arası Kıraat Sempozyumu, DİB, Ankara 2015, s. 344.

¹⁹ Zümer 39/6.

²⁰ Zümer 39/5.

Keza aynı asıldan kendi eşinin türetilmesi de gene *mazi* bir kip olan ve oluşum ifade eden "*ce'ale*" fiiliyle tasvir edilmiştir. Şimdi, bu iki asıldan insan neslinin türeyip çoğalmasına gelince, artık burada ana rahmindeki teşekkül ve tekevvün evrelerini de içeren ve tekrarlanmaya konu olan bir yaratılış sürecinden bahsedildiği için, buna uygunluk arz eden "*yahluku*" *muzâri* kipine yer verilmiş olmaktadır.

Ayette zikredilen "üç karanlık" tabiri, anne karnının, rahmin ve meşimenin (döleş; cenini kuşatan amniyon zarı); yahut sulp, rahim ve karnın oluşturduğu karanlık tabakalar olarak açıklanmıştır. Zira meşime rahmin, rahim de karnın içerisinde yer almaktadır.²¹ Bu karanlık tabakaları, rahim içinde birbirini kuşatan üç zarın teşkil ettiği tabakalar olarak anlamak da mümkündür. Bunların ilki cenini koruyan, içi sıvı dolu amniyon zarı, ikincisi amniyonu dıştan kuşatan ve daha çok ceninin besin ve oksijen almasını sağlayan koriyon zarıdır. Rahim içini astar gibi kaplayan ve hamileliğin sonuna doğru gittikçe kalınlaşan üçüncü zar, üzerindeki kan damarlarıyla çocuk için besin deposudur. Hamilelikten sonra düştüğü için buna "düşen zar" (zara decidua) denilmektedir. Ayette bu tabakaların karanlık oluşuna bilhassa dikkat çekilmekle, bu karanlık ortamlarda olup bitenlerin dahi Allah'ın bilgisi ve kudreti sayesinde gerçekleştiğine işaret edilmiştir.²²

Seviz çift hayvanın (koyun, keçi, deve ve sığır türünün erkek ve dişi)²³ yaratılışı da gene ilk başta ve kalıcı biçimde gerçekleşen bir hâdise olması hasebiyle "*enzele*" (indirdi) *mazi* kiple ifade edilmiştir. Bu hayvan türlerinin yaratılışı hususunda "indirdi" ifadesinin kullanılmış olması, insanlık için bir hüküm ve kısmet ifade etmesi sebebiyledir. Zira Cenabı Hakk'ın hükümleri ve kısmetleri, Levh-i Mahfuz'da yazılı olması cihetinden "gökten inme" olarak betimlenir. Yahut (güneş misali) gezegenlerin şuaları ve yağmur gibi gökten inen sebeplerin yaratılması hasebiyle bu ifade kullanılmıştır. Nitekim davar sürüleri ancak bitkiler sayesinde yaşayabilir; bitkiler de ancak su ile kıvam bulur; su ise gökten inmektedir.²⁴

2. Bütün Bir Evrenin Kozmik Yapısının Konu Edilmesi

Kur'an-ı Kerim'in, iltifat sanatı eşliğinde gezegen ve yıldızlar da dâhil olmak üzere bütün bir kozmik âlemden bahseden ayetlerinde iki farklı anlatıma şahit olmaktayız; biri gök cisimlerinin ilk başta yaratılıp, kozmik bir düzene oturtulması, diğeri ise bunların mevcut hareket ve işlevselliğidir:

إن الله فالق الحب والنوى يخرج الحى من الميِّت ومخرج الميِّت من الحى... فالق الإصباح وجعل الليل سكناً والشمس والقمر حسباً... وهو الذى جعل لكم النجوم لتهتدوا بها فى ظلمات البر والبحر...

"*Taneyi ve çekirdeği yarıp filizlendiren şüphesiz Allah'tır; O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır... Sabahı aydınlatan O'dur. Ve O, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır... O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulamız diye sizin için yıldızları ya-*

²¹ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, Câmî'u'l-Beyân 'an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002, 12 (23. Cüz), 238-239; Beydâvî, 2: 353.

²² Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Hayreddin Karaman-Mustafa Çağrırcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, 4: 600.

²³ En'âm 6/143-144.

ratmıştır..."²⁵ Birinci ayette, tekrara ve yenilenmeye konu olan, tanelerin ve tohumların filizlenmesi ve tüm canlılar âlemine şamil olacak şekilde ölüden dirinin, diriden de ölünün üretilmesi hâdiseleri, buna uygun düşen *muzâri* kiple ifade edilmiştir. İkinci ayette, (birinci ayetteki "*muhricu*" (çıkarmaktadır) kelimesi gibi) *ism-i fail* olmakla beraber *muzâri* anlamı taşıyan "*fâliku*" (yarıp filizlendirmektedir) müstakbel kipten "*ce'ale*" mazi kipine dönülmüştür. Bu iltifatın inceliği bilinmektedir. Sabahın aydınlatılması; yani şafak sökmeye sürekli tekrarlanan tabii bir hâdise iken, istirahat tahsis edilen gecenin ve güneş-ay ikilisinin ilk başta yaratılıp, kozmik bir düzene oturtulması değişmezliğin gereğidir. Bu yüzden iki farklı yaratmaya konu olan olaylar iltifat sanatı eşliğinde iki farklı zaman kipiyle tasvir edilmektedir. Üçüncü ayette ise "*ce'ale*" (kıldı) *mazi* kipten "*tehtedû*" (yol bulasınız) *muzâri* kipe dönülmüştür ki, bunun da sebebi, yıldızların, değişime uğramaksızın, ilk başta bir kez kozmik düzene göre yaratılmasına karşın, insanların karada ve denizde gece yolculuğu yaparken, yıldızlar sayesinde yön tayini yapabilmelerinin devamlılığıdır. Güneşin ve ayın ilk başta yaratılması ve kozmik bir düzene oturtulması "*ce'ale*" mazi fiiliyle ifade edilirken, "*husbânen*" [*ince bir hesap ölçüsü*] mastarıyla da bu iki gezegenin yaratılış hikmeti ortaya konmaktadır ki, o da bunların bir hesap dâhilinde kendi yörüngelerinde akıp giderken, vakit ölçümlerinin; günlerin, ayların ve yılların sayısının bu ikisinin devir ve seyri sayesinde biliniyor olmasıdır.²⁶ "*Husbânen*" lâfzının mastar olması hasebiyle süreklilik arz ettiği; dolayısıyla her iki gezegenimizin kendi fonksiyonlarını icra etmeye devam edeceği bilinen bir husustur. Yıldızların yaratılışı da aynı *mazi* kiple sunulurken, insanların karada ve denizde gece yolculuğu yaptıklarında yollarını şaşırıp kaybolmamaları için yıldızların rehberliğinden yararlanmaları "*tehtedû*" *muzâri* kipiyle ifade edilmiştir. Zira bu tekrarlı bir fiildir.²⁷

الله الذى رفع السموات بغير عمد ترونها ثم استوى على العرش وسخر الشمس والقمر كل بجرى لأجل مسمى..

"O Allah ki, gökleri görebileceğiniz bir direk olmaksızın yükseltmiş, sonra Arş'a kurulmuş, güneşi ve ayı da buyruğu altına almıştır. Bunların hepsi belirlenmiş bir vakte kadar akıp gitmektedir..."²⁸ Ayette "*rafe'a*" (yükseltti), "*istevâ*" (-Arş'a- kuruldu) ve "*sehğara*" (buyruğu altına aldı) fiillerinin her üçü *mazi* sıygasıyla sevk edilmişken, "*yecrî*" (akıp gitmektedir) fiili *muzâri* sıygasıyla sevk edilmiştir. Birinci *mazi* fiil Cenabı Hakk'ın ilk başta gökleri yükseltip, bütün bir uzay sistemini kozmik nizama kavuşturduğunu; ikinci *mazi* fiil O'nun padişah misali tahta geçip, bütün bir evrenin yönetimini üstlendiğini; üçüncü *mazi* fiil ise güneşi ve ayı da gene ilk başta kozmik düzene koyduğunu ifade etmektedir. Bu *mazi* fiillerin ardından "*yecrî*" *muzâri* fiiline dönüş yapılması, her iki gezegenimizin yaratıldıkları andan itibaren, ince bir hesap dâhilinde kozmik işleyişe geçtiklerini ve bunu tekrarlı olarak belli bir süreye kadar aksatmadan sürdüreceklerini ortaya koymaktadır.

²⁴ Zemahşerî, 4: 110; Beydâvî, 2: 353.

²⁵ En'âm 6: 95-97.

²⁶ Taberî, 5 (7. Cüz), 353-354; Zemahşerî, 2: 47; İbnu'l-Esîr, 2: 146; Beydâvî, 2: 298.

²⁷ Taberî, c. 5 (7. Cüz), s. 355-356; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut 2010, 2: 58. İlaveler bize aittir.

²⁸ Ra'd 13: 2.

"Görebileceğiniz bir direk olmaksızın" ifadesi iki şekilde yorumlanmıştır. Birincisine göre gök-ler herhangi bir direk ile desteklenmeksizin ve yukarıdan herhangi bir bağla bağlanıp tutturulmaksızın yükseltilmiştir. İkinci yoruma göre ise gök-ler bizim göremediğimiz birtakım direklerle yükseltilmiştir.²⁹ Bu ikinci yorum, güneş sistemlerini ve galaksileri ihtiva eden uzay boşluğundaki devasa kürelerin, merkezkaç kuvveti ve kütle çekim kanunu eşliğinde kendi yörüngelerinde ve belirli mesafelerle düzenli bir şekilde döndüklerini ortaya koymaktadır.

Ayetin kelâm ilmi yönünden yorumlanmasına gelince; cisim olma itibariyle uzayda yer kaplama açısından bütün cisimlerin eşit ve ortak bir gerçekliği varken, göğün diğer cisimlerden yüksek tutulması, cisme ait tüm özelliklerden münezzeh olan ve iradesiyle mümkünler âleminin cüzleri arasında tercih ve tahsis gözetilen bir gücün varlığını gerektirir.³⁰

ألم تر أن الله يولج الليل في النهار ويولج النهار في الليل وسخر الشمس والقمر كل يجري إلى أجل مسمى..

"Görmedin mi ki, Allah geceyi gündüzün içine ve gündüzü de gecenin içine sokuyor. Güneşi ve ayı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri (kendi yörüngesinde) belli bir zamana kadar akar gider."³¹ Ayette iki kez tekrarlanan "yûlicu" (sokar) muzâri fiilinden "seḥḥara" (boyun eğdirdi) mazi fiiline, oradan da tekrar "yecrî" (akar gider) muzâri fiiline dönüş [iltifat] yapılmıştır. Böylece iki muzâri fiil arasında bir mazi fiil yer almış olmaktadır. Gecenin gündüze, gündüzün de geceye girdirilmesi; keza güneş ve ayın kendi yörüngeleri dâhilinde akıp durması tekrar ve devamlılık arz ettiği için muzâri fiille sevk edilmişken, her iki gezegenin ilk başta kozmik bir sisteme oturtulması mazi fiille sunulmuştur. Güneşin kendi yörüngesinde akışı ve mesafe kat etmesi bir yıl, ayın kendi yörüngesinde akışı ve mesafe kat etmesi ise bir ay süresince; yahut her ikisinin işleyişi nihai olarak kıyamet günü itibariyle belirlenmiştir. Gece ve gündüzün birbirini izlemesi ve birinin kısılmasıyla diğerinin uzaması, güneş ve ayın yaratılmışların tüm menfaat ve işlevselliklerini kuşatacak şekilde belli bir ölçü ve hesaba göre yörüngeleri dâhilinde akışı Allah'ın kudret ve hikmetinin büyüklüğünü gösterir.³² İşte tüm bu kozmik akış ve hareketin sürekliliği muzâri fiil ile verilirken, bu akış ve hareketin esasını oluşturan güneş ve ayın işin en başında kozmik bir nizamla göre yaratılıp, o dev sisteme dâhil edilmesi mazi fiil ile takdim edilmektedir. Nitekim Râzî [v. 1209]'nin düştüğü kayda göre gece-gündüz ikilisini anlatan fiilin بولج şeklinde geniş zaman kipiyle, güneş-ay ikilisini anlatan fiilince سخر şeklinde geçmiş zaman kipiyle ifade edilmesi, gece-gündüz hareketinin her gün ve her mevsim yenilenen bir iş olmasına karşın, güneş ve ayın kozmik kanuna uygun biçimde planlanmasının değişmezliği sebebiyledir.³³ Ayetin devamında güneş ve ayın kendi fonksiyonlarını devam ettirmeleri de gene aynı şekilde geniş zaman kipi olan بجرى muzâri fiili ile ifade edilmiştir. Bu da her iki gezegenimizin kozmik görevlerini icra etme noktasında evrenin nihai ömrü ikmal edilinceye dek kendi yörüngelerinde yüzmeye ve belli bir noktaya doğru mesafe kat etmeye ayarlı vaziyette devamlılık arz eden bir hareket hâlinde olmalarının dilbilimsel ifadesidir.

²⁹ Taberî, 8 (13. Cüz), 118-119; Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed, el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, 3: 421.

³⁰ Beydâvî, 1: 614.

³¹ Lokman 31/29.

³² Taberî, 11 (21. Cüz), 101; Zemahşerî, 3: 486.

يولج الليل في النهار ويولج النهار في الليل وسخر الشمس والقمر كل يجري لأجل مسمى...

"Allah, geceyi gündüze, gündüzü de geceye katıyor. Güneşi ve ayı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri belirli bir vakte kadar akıp gitmektedir..."³⁴ Bu ayette de bir önceki ayette ifade edilen kozmik hâdiselerin aynısı bire bir tekrar edilmektedir. Burada da gece-gündüz ikilisinin peş peşe gelişi ve güneşle ayın belirli bir vakte değin işleyişlerini sürdürmeleri geniş zaman kipiyle; bu iki gezegenin ta başta yaratılmış olmaları ise kozmik nizamın değişmezliğini yansıtacak biçimde geçmiş zaman kipiyle ifade edilmiştir. Tek fark, ilkindeki *ilâ* edatının, ikincisinde *li* şeklinde gelmiş olmasıdır. Bu farklılığın ince bir esprisi bulunmaktadır. Şöyle ki *ilâ intiha* (nihai sonuç), *li* ise *ihtisas* (hususilik) için konulmuş olup, her ikisi de sağlıklı bir amaç için uygunluk arz etmekte ve beklenen manayı vermektedir. Zira *ilâ* edatı akıp gitmenin nihayet bulmasını ifade etmekte olup, buna göre güneş ve ay kendileri için belirlenmiş bir vaktin nihai sonuna varıp ulaşacaklardır. *Li* edatına gelince; burada güneş ve ayın kendi yüzmelerinde hakiki veya mecazî anlamda bir amaç gözetmeleri söz konusudur. Edat hakikat manasına hamledilirse, gezegen ve feleklerin şuurlu ve iradeli bir harekete sahip oldukları varsayımıyla güneş ve ayın, kendileri için belirlenmiş bir vaktin nihai sonuna yetişmek için bir amaç güttükleri söz konusudur. Edat mecaz manasına hamledilirse, bu sefer gezegen ve feleklerin şuarsuz ve amaçsız varlıklar olduğu mülâhazasıyla bir şeyin sonucu, ona güdüleyen sebebe teşbih edilmiş olur. Buna göre güneş ve ayın kozmik kanunlar eşliğinde kendileri için tahsis edilmiş olan nihai bir süreye değin işlemeleri, buna sevk eden bir sebebe teşbih edilerek, her iki gezegen de böyle bir amaç taşıyormuş gibi mecazî bir anlatıma yer verilmiş olmaktadır.³⁵ Nitekim İskenderiye Kilise Babalarından Aziz Origen (ö. 254)'in kozmolojisinde güneş de dâhil olmak üzere yıldızlar, kendilerine Tanrı tarafından önceden mevcut olan birtakım ruhlar verilmesi sebebiyle yaşayan akıl sahibi varlıklar olarak mülâhaza ediliyordu.³⁶ Buradaki tek fark, İslâm âlimlerinin ilgili ayetten mülhem olarak gezegenlerin hareketinde mecazî bir amaç gözetmelerine mukabil, Origen'in bunu hakikate hamletmesidir ki, bu da tamamen onun gnostik (irfani) düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

خلق السموات والأرض بالحق يكور الليل على النهار ويكور النهار على الليل وسخر الشمس والقمر كل يجري لأجل مسمى...

"Gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yaratmıştır. Sürekli olarak geceyi gündüzün, gündüzü de gecenin üstüne sarmaktadır. Güneşi ve ayı da yasalarına boyun eğdirmiştir. Her biri belirlenmiş bir süreye kadar akıp gitmektedir..."³⁷ Bu ayette bütün bir kâinatın yaratılışına ve kozmik nizama uygun biçimde işleyişine işaret edilmektedir. Ayet evrenin kozmik nizamına işaret etmenin yanı sıra enfes bir lâfız estetiğini de barındırmaktadır. Zira ayetin lâfız dokusunu eşsiz bir dantela gibi dokuyan beş adet fiil bütün bir evrenin kozmik inşasını ve mükemmel işleyişini resmedecek şekilde önce mazi, sonrasında da muzâri kipleri yer alacak biçimde peş peşe sıralanmaktadır. Buna göre göklerin ve yerin yaratılışı mazi, sürekli olarak gece ve gündüzün peş peşe gelmeleri

³³ Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, et-Tefsîru'l-Kebîr, Mısır 1938, 25: 160.

³⁴ Fâtır 22/13.

³⁵ Zemahşerî, 3: 487; Beydâvî, 2: 257; Şeyhzade, Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa, Hâşiyetu Şeyhzâde [Beydâvî Hâşiyesi], Bulak, Kahire 1846, 4: 41. İlave yorumlar tarafımızdandır.

³⁶ Çağıl, Kitabı Mukaddes'in Neyi Tahrif Edildi?, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 35.

³⁷ Zümer 39/5.

muzâri, güneşin ve ayın en başta kozmik kanunlara uygun biçimde tasarlanıp yaratılması mazi ve nihayet bu ikisinin kozmik işleyişi de muzâri fiil ile resmedilmiş olmaktadır. Çünkü gerek göklerin ve yerin gerekse güneş ve ayın yaratılışı ilk başta kozmik nizam ve evreler dâhilinde tek kere kurulup inşa edilmiş olup, filolojik mantık bunu ifade edecek fiilin mazi kipiyle verilmesini gerektiriyordu. Gece ve gündüzün birbirini takip etmesi ve güneşle ayın belirlenmiş bir vakit için muntazam işleyişleri ise devamlılık ve tekrarı icap ettirdiği için, buna uygun düşen geniş zaman kipiyle ifade edilmesi gerekecekti.

Ayette göklerin ve yerin yaratılışının "hak" ile kayıtlanması, bunun sabit bir gerçeklik ile içli dışlı olduğu; yaratılışın hiçbir şekilde bir hayal ve sihir ürünü olmadığı; bir noksanlık, bir ölçüsüzlük ve hikmete aykırı bir ihlal barındırmadığı hususunu ifade etmektedir. Cenabı Hak'ın birliğine, baskın gücüne, kudretinin ve tasarımının kemaline delâlet eden bu yoktan var etme işi tam da buna uygun düşen mazi kipiyle ortaya konmuş olmaktadır. Gecenin gündüzü, gündüzün de geceyi süratli ve kuşatıcı biçimde sarıp bürümesinin gerçekleştirilmesi ve bunun devamlı biçimde yenilenip durması ise muzâri fiiliyle ifade edilmiştir. Güneşin ve ayın kozmik kanunlara uygun biçimde tasarlanmasının mazi kipiyle ifade edilmesi ise, her birisinin belirli bir rota üzerine yapılandırılması ve kendi sınırında kalıp, diğerinkine geçmemesi sebebiyledir. Bu ikisinin sürekli işleyişinin muzâri fiille ifade edilmesine gelince; bu da her iki gezegenin Allah'ın geri çevrilemez hükmü dâhilinde ve kulun değişik hâllerine göre işlemeleri sebebiyledir. Zira kulun yaratılışı zıtları buluşturacak şekildedir ki, bunlar iç huzuru-iç sıkıntısı, birleştirme-ayırma, kabul-ret, ayıklık-sarhoşluk, tevhit-inkâr, visal-firak vb. keyfiyetlerin fazlalık ve noksanlık itibarıyla değişiklik arz etmesidir.³⁸

Bu ayetteki kozmik olayların sıralanışının resmettiği sıyga farklılığı, yaratılışın bilinen hiyerarşik silsilesini aksettirecek şekilde yapılandırılmıştır. Şöyle ki, hem Kur'an hem Kitabı Mukaddes'in sunduğu müşterek bilgiye göre önce gökler sonrasında da yeryüzü yaratılmış olup, yaratılan ışığın karanlıktan seçilip ayırt edilmesinin ardından gece ve gündüz taayyün etmiştir.³⁹ Her iki kutsal metnin "yaratılış" hâdisesini anlatış üslûbu, göklerin ve yerin ilk başta kaos yapıdayken, sonra kozmosa taşındığını resmetmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla yeryüzünün nihai kozmik düzene kavuşturulmasının gece-gündüzün zikrinden sonraya bırakılması⁴¹ bu hiyerarşiye ters düşmemektedir. Buna göre Zümer 39/5'te ilk sırada göklerin ve yeryüzünün kozmosa taşınması, olayın bir kez vuku bulmasını yansıtan *mazi* kipiyle ifade edilirken, ikinci sırada gece-gündüzün hiç ara vermeden birbirini takip etmesi, tekrarı ve yenilenmeyi yansıtan *muzâri* kipiyle sunulmuştur ki, bu da söz konusu kozmik hiyerarşiye tam uymaktadır. Aynı şekilde güneş-ay ikilisinin ilk başta yaratılması, olayın bir kez gerçekleştiğini anlatan *mazi* kipiyle takdim edilirken, her iki gezegenin kozmik görevini belli bir süreye kadar hiç ara vermeden sürdüreceği olması, olayın tekerrür ve teceddüt keyfiyetini resmeden *muzâri* kipiyle ifade edilmiştir ki, bu da gene mezkûr hiyerarşiye uygun düşmektedir.

³⁸ Bikâî, 6: 420-421.

³⁹ En'âm 6/1; Nâzi'ât 79/27-30; Tekvin 1: 1-5.

⁴⁰ Enbiyâ 21/30; Bakara 2/29; Fussilet 41/9-12; Ra'd 13/2-3; Lokman 31/10; Kaf 50/6-7; Zâriyât 51/47-48; Rahman 55/7-10; Nuh 71/15-20; Tekvin 1: 1-19.

Ayette gecenin gündüze, gündüzün de geceye sardırılması ifadesi kapsamında, iyiliği temsil eden ışıkla kötülüğü temsil eden karanlığı iki ezeli ve yaratıcı güç olarak kabul eden maniheizm inancının iptali de söz konusudur. Şöyle ki, gündüzün aksettirdiği ışıkla gecenin aksettirdiği karanlık iki heybetli ve azametli asker konumundadırlar ve her gün bu ikisinden biri yekdiğere galip gelmektedir ki, bu da her ikisinin galebe çalınan ve alt edilen olduğunu gösterir. Nihayet bu da, ikisine galip gelen ve hâkimiyeti altına alan baskın bir gücün varlığını gösterir ki, o da Allah'tır.⁴²

إن ربكم الله الذى خلق السموات والأرض فى ستة أيام ثم استوى على العرش يغشى الليل النهار يطلبه حثيثاً والشمس والقمر والنجوم مسخرات بأمره ألا له الخلق والأمر تبارك الله رب العالمين.

"Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa kurulan; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratmak da yönetmek de (veya ilâhî plân ve projeler âlemi) yalnız ona aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir.⁴³ Ayet bütün bir evrenin aslî unsurlarıyla birlikte kaostan kozmosa taşınma sürecini detaylandıran istisnâî bir anlatım sunmaktadır. Ayette "haleka" (yarrattı) ve "istevâ" (kuruldu) mazi kiplerinden "yuğşi" (bürür) ve "yeğlubu" (talip olur; kovalar) muzâri kiplerine iltifat vaki olmuştur. Bu iltifatın esprisi açıktır. Göklerin ve yerin altı evrede yaratılıp kozmik düzene oturtulması ve Cenabı Hakk'ın, yaratılış sürecinin ikmalinden sonra bütün bir evreni sevk ve idare etmek üzere "Arş" denen; mahiyetini ancak kendisinin bileceği tahta geçmesi ta ilk başta vuku bulan değişmez bir gerçeklik olduğu için mazi kiple ifade edilmiştir. Gece ve gündüzün birbirine karılıp, birbirini kovalaması ise teceddüt ve tekerrür gerektiren hâdiseler olması hasebiyle muzâri kiple sevk edilmiştir. Ayrıca güneş, ay ve yıldızların, kozmik tekevvün bağlamında Allah'ın emrine boyun eğmesi harika bir semiyotik ifade örneği olup, bu semavî dev küreler Allah'ın vazifeli memurlarına teşbih edilmiştir.⁴⁴

والسماء بنيناها بأيدٍ وإنا لموسعون.

"Göğü kudretimizle biz kurduk ve şüphesiz biz genişletmekteyiz."⁴⁵ Ayette "beneynâ" (bina ettik; kurduk) mazi kipten "mûsi'ûn" (genişletmekteyiz) muzâri kipe dönüşmüştür. Mazi kip göklerin ta ilk başta kozmik nizama göre bir kez ve değişmeyecek şekilde inşa edildiğini anlatırken, *ism-i fail* olsa da muzâri anlamı taşıyan "mûsi'ûn" (genişletmekteyiz) ibaresi genişletme olayının yenilenmekte ve tekrarlanmakta olduğunu ifade etmektedir. Ayetin ibaresinde genişlemeye neyin konu edildiği belirtilmediği için, mef'ulün takdirinde beş farklı yorum getirilmiştir: 1) Rızkın genişletilmesi, 2) Göğün genişletilmesi, 3) Gök ile yerin arasının genişletilmesi, 4) İlâhî ilmin genişliği, 5) İlâhî kudret ve imkânın genişliği.⁴⁶ Bu kevnî hâdiselerin hepsinde tekerrür ve teceddütün söz konusu olduğu aşikârdır. Dolayısıyla, muzâri kip bu anlamların tamamına uygun düşmektedir. Bu yorumlar içerisinde genişletmenin nesnesi olarak göğün tayin edilmesini yansı-

⁴¹ Nâzi'ât 79/30; Tekvin 1: 9-10.

⁴² Fahrüddîn Râzî, 26: 244. İlaveler bize aittir.

⁴³ A'râf 7/54.

⁴⁴ Zemahşerî, 2: 105. İlaveler bize aittir.

⁴⁵ Zâriyât 51/47.

⁴⁶ Taberî, 13 (27. Cüz), 13; Sa'lebî, 5: 569; Zemahşerî, 4: 394; İbnu'l-Cevzî, 4: 172; Beydâvî, 2: 466.

tan görüş bilhassa dikkat çekicidir. Şöyle ki, Evrenin yaratılışı ve genişlemesine dair ortaya konan görüşler doğrultusunda Edwin Hubble (ö. 1953)'ın "Genişleme Teorisi" (Expansion) ve bunun uzantısı olarak Georges Lemaître (ö. 1966) ve George Gamow (ö. 1968)'un "Büyük Patlama Teorisi" (Big Bang) bilinmektedir. Bu teori doğrultusunda, uzayda vuku bulan büyük bir patlama sonucu, tek ve ilkesel bir kütlelerin parçalara ayrılıp, nihayet galaksilerin oluştuğu şeklindeki kozmogonik yorum meşhurdur.⁴⁷ Konumuz olan ayette göğün; dolayısıyla evrenin genişlemekte olduğu hususunun bu modern teoriyle ciddi şekilde benzeşme arz etmesi dikkat çekicidir. Evrenin genişlemesi devam eden bir süreç olması hasebiyle "...ve şüphesiz biz genişlemekteyiz" ilâhî sözünün geniş zaman kipiyle sevk edilmesi bu kozmolojik olayın betimlenmesine uygun düşmüştür.

3. Yaratmanın İltifat Sanatı Dışında müstakil Olarak İrdelenmesi

Yaratılışın işlenmesi sadedinde Cenabı Hakk'ın varlığını, birliğini ve yaratma kudretini ispat amacına matuf olarak, evrenin kozmik yapısını ve tabiat olaylarını konu alan bazı Kur'an pasajlarında iltifat sanatı söz konusu olmaksızın, göklerin ve yeryüzünün yaratılışı *mazi* fiille ifade edilirken, hâlihazırda devam etmekte olan tabiat olayları *muzâri* fiille resmedilmektedir. Ayrıca ahirette vuku bulacak bazı hâdiselerden bahsedilirken, hikâye tarzı üzere bir anlatımın sergilenmesi kabilinden, olayın müşahedeye sunulması maksadıyla *muzâri* kipin kullanıldığı da bir vakıadır:

Neml 27: 60-61'de "Yaratılış" (Tekvin) konusu işlenirken, göklerin, yerin, suların, bitkilerin ve yüksek dağların ilk başta kozmik nizam dâhilinde yaratılışı "*haleka*" ve "*ce'ale*" *mazi* fiilleriyle sunulurken, aynı surenin 63.cü ayetinde yağmuru müjdeleyen rüzgârların estirilmesi "*yursilu*" *muzâri* fiiliyle resmedilmektedir. Çünkü rüzgârların esmesi hayatın devamlılığı için elzem olup, tekrarlanan tabii bir olaydır. Nitekim rüzgâr "bitkinin hayatı" diye tanımlanmış ve bu bağlamda "Rüzgâr Rahman'ın nefesindedir" şeklinde bir vecizeye yer verilmiştir.⁴⁸ Nefesin verimliliği için de tekrarın kaçınılmazlığı açıktır.

...الله الذي يرسل الرياح فتثير سحابا فيبيسطه في السماء كيف يشاء ويجعله كسفا فترى الودق يخرج من خلاله...

"Bulutları harekete geçirsün diye rüzgârları gönderen Allah'tır. Derken O, bulutları gökyüzünde dilediği gibi yayar, bazen de yoğunlaştırır. Nihayet yağmurun onların arasından çıktığını görürsün..."⁴⁹ Ayette nefis bir sebep-sonuç silsilesi oluşturacak şekilde tabiatta vukua gelen hâdiselerden bahsedilirken rüzgârların estirilmesi "*yursilu*", bulutların harekete geçirilmesi "*tusîru*", yayılması "*yeb-suflu*", yoğunlaştırılması "*yec'alu*", muhatabın yağmurun yağmasına şahit olması "*terâ*" ve nihayet yağmurun çıkışı "*yaħrucu*" *muzâri* fiilleriyle tasvir edilmektedir ki, bunların tamamı tekrara ve müşahedeye konu olan tabii hâdiselerdir.

"De ki: "Arzı iki devirde yaratana inkâr edip O'na başkalarını ortak mı koşuyorsunuz? O yaratıcı ve âlemlerin rabbi olan Allah'tır." Arz üzerinde sarsılmaz dağlar oturttu, orayı bereketli hale getirdi; gerekli

⁴⁷ Çağıl, "Secde Suresi 7. Ayetindeki "*halekehû*" ve "*halkahû*" Kıraatleri Bağlamında Mutlak İyinin Evrenselliği", EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 23, Bahar 2005, Erzurum, s. 31.

⁴⁸ Bikâî, 1: 519.

⁴⁹ Rum 30/ 48.

besinlerini orada -bunlara ihtiyacı olan varlıklar için eşit derecede olmak üzere- uygun ölçülerle yarattı. (Bütün bunlar) dört devirde oldu. Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, "İsteyerek veya istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!" buyurdu. "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları iki evrede yedi gök olarak yarattı, her göğe işlevini ilham etti. Biz, yakın semayı kandillerle donattık ve onu koruduk. İşte bu, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen Allah'ın takdiridir.⁵⁰ Bütün bir evrenin yaratılmasından ve kozmosa taşınmasından bahseden bu üç ayetteki on bir adet fiil *mazi* kiple sevk edilmiştir. Yerin yaratılışı "*haleka*", sabit dağların yaratılışı, "*ce'ale*", bolluk ve bereketin yaratılışı "*bâreke*", rızıkların yaratılışı "*qaddera*", gaz hâlindeki göğe yönelişi "*istevâ*", kozmosa gelmeleri için gök ve yere emredışı "*kâle*", bu ikisinin emri kabullenmesi "*kâletâ*" ve "*eteynâ*" ve nihayet göklerin kozmik nizamla buluşması "*qadâ*", her gök tabakasının görev üstlenmesi "*evhâ*" ve en yakın gök tabakasının yıldızlarla donatılması da "*zeyyennâ*" *mazi* fiilleriyle ifade edilmiştir. Gerek yeryüzünün ve içindekilerin gerekse göklerin ve içindekilerin kaostan kozmosa nakledilmesini konu alan bu Kur'an pasajı, işin başında kozmik yapılanmanın detaylarını sunması hasebiyle *mazi* kiplerini kullanmış olmaktadır.

Gene iltifat sanatı dışında güneş ve ayı konu alan ayetlerde her iki gezegenin ilk başta kozmik nizama uygun biçimde tasarlanıp yaratılmış olması "*haleka*" (yarattı), "*ce'ale*" (oldurdu), "*sehharâ*" (hizmete sundu) ve "*qaddera*" (takdir etti) *mazi* fiilleriyle sunulurken, bunların belli bir süreyle kadar kozmik vazifelerini sürdüreceği olması "*yecrî*" ["*tecrî*"] (akmaktadır) ve "*yesbehu*" (yüzmektedir) *muzâri* fiilleriyle ifade edilmektedir.⁵¹ Böylece Kur'an-ı Kerim'in, tüm evrendeki "yaratılış" keyfiyetini anlatırken, kozmik plan ve projeye uygun düşen fiil kalıplarını eşsiz bir mantık örgüsü dâhilinde seçip kullandığına şahit olmaktadır.

يوم تبيض وجوه و تسود وجوه...

"O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler de kararır..."⁵² Tıbâk (tezat) sanatının fiilde gerçekleşmesine örnek teşkil eden ve evrende hayrın şerre galip gelmesinin; yani optimizmin hâkim olmasının delillerinden biri olmak üzere olumlunun zikrini olumsuzun zikrine önceleyen bu ayette iki sınıftan bahsedilmektedir. İlki, Allah'a itaatkâr olan ihlâşlı müminler, diğeri ise Allah'a isyan eden inkârcılar ve münafıklardır. Müminler hak ehli olmaları ve Allah'ın kendilerini mükâfatlandırması sebebiyle, kıyamet günü amel defterleri ve simaları hakkın nuruyla ışıltılı olurken, inkârcılar batılın ehli olmaları ve Allah'ın azabı sebebiyle her taraftan kuşatan bir zulmete duçar olacak ve suratları simsiyah kesilecektir.⁵³ Ayette iki adet *muzâri* kipi kullanılarak, inanan kesimin, dünyada iken işledikleri iyilikler sebebiyle ahirette yüzlerinin parlaklığı, inkârcı kesiminse dünyada işledikleri kötülükler yüzünden ahirette suratlarının karalığı ve somurtuşu devamlılık arz edecek biçimde müşahedemize sunulmuş olmaktadır.

يوم ترونها تذهل كل مرضعة عما أرضعت وتضع كل ذات حمل حملها وترى الناس سكارى...

⁵⁰ Fussilet 41/9-12.

⁵¹ Yunus 10/5; İbrahim 14/33; Nahl 16/12; Enbiyâ 21/33; Furkan 25/45; Ankebût 29/61; Nuh 71/16; Yasin 36/38-40.

⁵² Âl-i İmrân 3/106.

⁵³ Sa'le bî, 2: 127; Zemahşerî, 1: 391.

"O zelzeleyi göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğundan geçer; her gebe kadın karnındaki çocuğu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün; (hâlbuki onlar sarhoş değillerdir...)"⁵⁴ Ayette kıyamet sahnesinden bir kesit sunulurken en canlı ve müthiş bir sahne tasvirine yer verilmektedir. Ayet "teravne" (görüyorsunuz), "tezhelu" (vazgeçer), "teda'u" (düşük yapar) ve "terâ" (görürsün) muzâri kiplerinden oluşan dört adet fiil kullanımına yer vermek suretiyle dehşet ve korku dolu kıyamet sahnelerinin hareketli etapları müşahedeye arz edilmektedir. Bunun gibi daha nice kıyamet ve ahiret sahneleri canlı birer tablo hâlinde müşahedemize sunulurken, ekseriyetle muzâri kipin kullanıldığını görürüz.⁵⁵

4. İltifat Sanatının Ölüm Ötesi Âleme Bakan Ontolojik Veçhesi

Bilhassa kıyamet ve ahiret sahnelerini işleyen bazı ayetlerde de iltifat sanatına yer verildiği bir realitedir. Bu meyanda muzâri kipten mazi kipe dönülmesi, fiilin gerçekleşip vücuda gelmesi hususunda daha belîğ ve pekiştirici olmasındandır ki, bu da ancak muzâri fiilin, varlığı büyük sayılan azametli şeylerin türünden olunca yapılır. Burada amaç fiilin mahiyetini açıklamak ve muhatabın müşahedesine sunmaktır.⁵⁶

ويوم ينفخ في الصور ففرع من في السموات ومن في الأرض إلا من شاء الله وكل أتوه داخرين.

"Sura üfleneceği gün, Allah'ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanlar dehşete kapılmış ve hepsi boyunları bükük olarak O'na gelmişlerdir."⁵⁷ Ayette, gelecekteki bir hâdise olması sebebiyle fiilin muzâri kiple فزع şeklinde yapılanması gerekirken, فزع şeklindeki mazi kipe dönülmesi, dehşete kapılmanın mutlaka vuku bulacağını; göktekilerin ve yerdekilerin başına gelecek kesin bir olay olduğunu anlatmak içindir. Zira mazi kip, eylemin vücut bulmasına ve kesinliğine delâlet eder.⁵⁸

ويوم نسير الجبال وترى الأرض بارزة وحشرناهم فلم نغادر منهم أحداً.

"(Düşün) o günü ki dağları yürütürüz, yeryüzünü dümdüz görürsün. Onları da (dirilttiklerimizi) hiçbiri geride bırakmaksızın mahşerde toplamış olacağız."⁵⁹ Ayette نسير (yürütürüz) ve ترى (görürsün) muzâri kiplerinden حشرنا (topladık) mazi kipine dönülmesi, haşrin mutlaka vuku bulacağına ve insanların bu büyük dehşetli olayları gözleriyle görüp seyretmelerinin sağlanması için, dağların yürütülmesi ve yeryüzünün dümdüz edilmesinden önce diriltileceklerine delâlet etmesi; bir de filozoflar gibi bazı insanların haşri inkâr etmelerine reddiye olması sebebine matuftur.⁶⁰ Bilindiği üzere Aristo (ö. İ.Ö. 322) ve ashabı dirilişin bedenlen değil de ruhen gerçekleşeceğine kail olmuşlardır ki, bu inancı besleyen amil heyula-suret ikilisinin şekillendirdiği düalist yaklaşımdır. Burada maddenin belirsiz, fakat şekillenmeye müsait ilk formu olan heyula ile beden, heyulaya form ve anlam kazandıran suret ile de ruh arasında sıkı bir ilişki vardır. Suret heyulaya canlılık kazandırdığı gibi ruh da bedene canlılık kazandırır. Dolayısıyla, suret heyuladan ayrı-

⁵⁴ Hac 22/1.

⁵⁵ Canlı bir sahne örneği için bk. Abese 80/33-41.

⁵⁶ İbnu'l-Esîr, 2: 149.

⁵⁷ Neml 27/87.

⁵⁸ Zemahşerî, 3: 373; İbnu'l-Esîr, 2: 149; Beydâvî, 2: 207.

⁵⁹ Kehf 18/47.

⁶⁰ Zemahşerî, 2: 698; İbnu'l-Esîr, 2: 149-150; Beydâvî, 2: 16.

linca bir daha heyulaya avdet etmeyeceği gibi, ruh bedenden ayrılınca da bir daha bedene dönmeyecektir. Tıpkı testi kırıldığında bir daha eski hâline dönmeyeceği gibi. Şu hâlde beden çürüyüp toprağa karıştığı için ruh mücerret ve münferit olarak yeniden dirilecektir. Zira yok olanın aynıyle iadesi mümkün değildir.⁶¹ İşte ayette diriltip toplatılmanın olmuş bitmiş bir vakia yerine konarak mazi kipiyle sunulmuş olması bu batıl düşünceyi iptal etmektedir, diyebiliriz.

ويوم تشق السماء بالغمم ونزل الملكة تنزيلا.

"O gün gök bulutlarla yarıp parçalanacaktır; melekler de bölük bölük indirilmiştir."⁶² Ayette yer alan نزل fiilini cumhur tef'îl babından ve edilgen mazi kipiyle نَزِلَ şeklinde okurken, sadece İbn Kesîr if'âl babından ve etken muzâri kipiyle نَزَّلَ; ayrıca الملكة şeklinde, mef'ûl olmak üzere mansûb okumuştur.⁶³ İbn Kesîr'in kıraatine göre ayet: "O gün gök bulutlarla yarıp parçalanacak ve biz melekleri bölük bölük indireceğiz" şeklinde tercüme edilebilir. Cumhurun kıraatinde muzâri kipinden نَزَّلَ mazi kipine iltifat edildiği açıktır ki, bu da meleklerin bölük bölük indirilişinin hem görsellik hem de kesinlik ifade eden, korkunç bir kıyamet sahnesi oluşunun resmidir.

Sonuç

Kur'an, yaratılış başta olmak üzere tabiî olayları ve geçmişin haberlerini sunarken, edatları hesaba katmazsak iki temel zaman kipinin kullanımına yer vermiştir ki, bunlar mazi ve muzâri sıygalarıdır. İlk başta düzene sokulan kozmolojik oluşum sürecini ve bir kereliğine vuku bulan tabiat olaylarını anlatan zaman kipi mazi fiille sunulurken, devamlılık ve tekerrür gerektiren doğal hâdiseler muzâri fiille resmedilmektedir.

İltifat sanatının Kur'an'daki uygulanış formu iki şekilde gerçekleşmektedir. Birincisi ve en yaygın olanı mazi kipten muzâri kipe dönülmesidir ki, bu hem evrenin kaostan kozmosa taşınma sürecini hem de hâlihazırda vuku bulan tabiat olaylarını konu alan ayetlerde yer almaktadır. İkincisi muzâri kipten mazi kipe dönülmesidir ki, bu da gene kozmolojik ve tabiî hâdiselerin yanı sıra kıyamet ve ahiret sahnelerini konu alan ayetlerde görülmektedir.

Kur'an bazen de iltifat sanatından bağımsız olarak dünyevî ve uhrevî hâdiseleri bahis konusu etmektedir. Bunu yaparken her iki tür hâdiseler zincirini ekseriyetle muzâri kiple sunar ki, bundaki amaç olayların birer canlı sahne tasviri formuna büründürülerek muhatabın müşahedesine arz edilmesi ve böylece onun muhayyilesinin aktif konuma kavuşturulmasıdır.

İltifat sanatının Kur'an'da zaman kipiyle gerçekleşmesi, bir yönüyle yaratılışın ta ilk başta kozmik ve değişmez kanunlar dâhilinde gerçekleşip nizam ve kıvam bulması sürecini bilgi olarak aktarırken, bir yönüyle de tekevvün ve tekerrüre konu olan tabiat olaylarını canlı sahne tasvirleri hâlinde müşahedemize sunmaktadır.

⁶¹ Geniş bilgi için bk. Taftazanî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, Şerhu'l-Akâid, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul 1973, s. 50, 52, 135; Aster, Ernst Von, Felsefe Tarihi Dersleri, çev. Macit Gökberk, İstanbul 1943, s. 171-173.

⁶² Furkan 25/25.

⁶³ Abdulfettah Paluvî, Zubdetu'l-İrfân, Hilâl Yayınları, İstanbul 1894, s. 100.

KAYNAKLAR

- Abdulfettah Paluvî, Zubdetu'l-İrfân, Hilâl Yayınları, İstanbul 1894.
- Aster, Ernst Von, Felsefe Tarihi Dersleri, çev. Macit Gökberk, İstanbul 1943.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, Dâru't-Tibâati'l-Âmira, İstanbul 1885.
- Bikâî, Ebu'l-Hasen Burhânuddîn İbrâhîm, Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- Çağıl, Necdet, Kitabı Mukaddes'in Neyi Tahrif Edildi?, Beyan Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, Kur'an'ın Belâgat ve Fonetik Yapısı, (Kıraat Olgusu Çerçevesinde), İlahiyat, Ankara 2005.
- _____, "Kur'an Kıraatinde Musiki; Ses Uyum; Ezgilendirme/Teganni ve Kıraatlerde Fonolojî/Ses-Anlam İlişkisi", Tarihten Günümüze Kıraat İlmi, Uluslar Arası Kıraat Sempozyumu, DİB, Ankara 2015.
- _____, "Secde Suresi 7. Ayetindeki "halekehû" ve "halkahû" Kıraatleri Bağlamında Mutlak İyinin Evrenselliği", EKEV Akademi Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 23, Bahar 2005, Erzurum.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 2010.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Feth Ziyâuddîn Nasrullâh b. Muhammed, el-Meselu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir, Kahire, t.y.
- Kitabı Mukaddes: Eski ve Yeni Ahit; Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil, İbrani, Kildani ve Yunani Dillerden Tercüme, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1997.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Hayreddin Karaman-Mustafa Çağrıci-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- Râzî, Fahriddîn Muhammed b. Ömer, et-Tefsîru'l-Kebîr, Mısır 1938.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed, el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebu Bekr b. Muhammed, Miftâhu'l-'Ulûm, el-Mektebetu'l-Tevfikiyye, Kahire, t.y.
- Şeyhzade, Muhyiddîn Muhammed b. Mustafa, Hâşiyetu Şeyhzâde [Beydâvî Hâşiyesi], Bulak, Kahire 1846.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2002.
- Taftazanî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, Şerhu'l-'Akâid, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul 1973.
- Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd b. Ömer, el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmudî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Akâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.